XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA TOSHBOSMADA NASHR QILINGAN ASARLAR

Abdulazizova Maftuna Muzaffar qizi
Xorijiy til va turizm fakulteti
"Tarjima nazariyasi va amaliyoti (ingliz tili)" yo'nalishi, 101

Annotatsiya: Maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston va Xorazm hududlarida litografik (toshbosma) usulda chop etilgan asarlar tahlil qilinadi. Toshbosma matbaachiligining texnologik asoslari, Toshkent, Xiva, Samarqand va Namangandagi bosmaxonalar faoliyati, mumtoz adabiyot, diniy-ta'limiy, tarixiy, ilmiy hamda jadid maktablari uchun yaratilgan nashrlarning mazmuni yoritiladi. Shuningdek, toshbosma kitoblarning tarqalishi, tsenzura siyosati va mintaqada savodxonlik, milliy o'zlikni anglash hamda yagona adabiy tillarning shakllanishidagi o'rni ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: *toshbosma, litografiya, xattotlik, Turkiston, Xiva, jadidchilik, darslik, qo'lyozma, Xotima, kitob savdosi.*

Abstract: The article examines the works published by the lithographic ("toshbosma") method in Turkestan and Khorezm in the late 19th and early 20th centuries. It describes the technological basis of lithographic printing, the activity of printing houses in Tashkent, Khiva, Samarkand and Namangan, and the content of classical literary, religious-educational, historical, scientific and Jadid school publications. The study also shows how lithographed books were distributed, how censorship affected them, and what role they played in raising literacy, strengthening national identity and shaping a unified literary language in the region.

Keywords: *lithography, toshbosma, calligraphy, Turkestan, Khiva, Jadidism, textbook, manuscript, colophon (Xotima), book trade.*

Аннотация: В статье рассматриваются произведения, изданные литографским (тошбосма) способом в Туркестане и Хорезме в конце XIX – начале XX века. Раскрываются технологические основы литографской печати, деятельность типографий Ташкента, Хивы, Самарканда и Намангана, а также содержание изданий классической литературы, религиозно-образовательных, исторических, научных трудов и учебников джадидских школ. Показаны распространение литографированных книг, влияние цензуры и их роль в повышении грамотности, формировании национального самосознания и единого литературного языка региона.

Ключевые слова: *литография, тошбосма, каллиграфия, Туркестан, Хива, джадидизм, учебник, рукопись, колофон (Хотима), книжная торговля.*

Kirish

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston va Xorazm hududlarida kitobchilik tarixida tub burilish yuz berdi: qo'lyozma kitob an'anasi bilan bir qatorda litografik, ya'ni toshbosma usulida chop etish keng yo'lga qo'yildi. Toshkentda G'ulom Hasan Orifjonov, Oporin va Kamarov kabi xususiy bosmaxonalar, Xivada saroy bosmaxonasi, Samarqandda "Nashriyot Behbudiy" va Namanganning Toraqo'rg'onida "Matbaai Ibratiyya" kabi nashriyotlar tashkil etilib, kitob tijorat mahsulotiga aylandi.

Toshbosma kitoblar qo'lyozmalarga qaraganda bir necha barobar arzon va ko'p nusxada tayyorlangani, shuningdek nasta'liq, nasx va ruq'a xattotlik uslublarining go'zalligini to'liq saqlab qolgani bilan ajralib turdi. Bu usul xattotlik kasbini yo'q qilmadi, aksincha, uni matbaachilik bilan uyg'unlashtirdi. Nashrlar odatda 300 tadan 2000 nusxagacha bo'lib, o'sha davr uchun katta ko'rsatkich hisoblangan.

Toshbosmada Alisher Navoiy, Bobur, Fuzuliy, Hofiz va Sa'diy devonlari, "Sabot ul-ojizin" va "Qisasi Rabg'uziy" kabi diniy-ta'limiy kitoblar, Abulg'oziy va Bayoniyning tarixiy asarlari, xalq dostonlari hamda Munavvarqori, Avloniy, Behbudiy, Fitrat kabi jadid ziyolilarining darsliklari va dramalari chop etildi. Maqolaning maqsadi shu asarlarni mavzu jihatidan guruhlab yoritish, ularni nashr etgan markazlar va bosmaxonalarni ko'rsatish hamda toshbosma kitoblarning tarqalishi, tsenzura bilan munosabati va ijtimoiy-madaniy ahamiyatini ochib berishdan iborat.

Toshbosma usulining mohiyati va texnologik asoslari

Litografiya (toshbosma) matbaa harflaridan, ya'ni tipografiyadan farqli ravishda matnni harf teruvchi qo'rg'oshin harflar yordamida emas, balki toshning silliq yuzasiga bevosita yozish orqali ko'paytirishga asoslangan.

Jarayonda matn toshga teskari tartibda, maxsus kimyoviy siyoh va qalamlar yordamida xattotlar tomonidan bitilgan. Bu siyoh suv va yog'ning bir-biriga aralashmaslik kimyoviy xossasiga tayangan holda tayyorlangan. Toshlar qayta-qayta ishlatilishi mumkin bo'lgani uchun yangi matn tushirishdan oldin tosh yuzasi maxsus abraziv qumlar bilan silliqlangan. Litografiya toshlari Turkistonga asosan Rossiyaning Ural (Ufa, Perm) va Yevropa qismidagi konlaridan keltirilgan.

Toshbosma matbaalari texnik jihatdan qo'l kuchi bilan ishlaydigan dastgohlarga tayanar edi. Shunga qaramay, bu usulning eng katta afzalligi shunda ediki, u nasta'liq, nasx va ruq'a xattotlik uslublarining estetik jozibasini to'liq saqlab qoldi. Shu sababli Turkiston hududida toshbosma kitoblarga bo'lgan yuqori talab xattotlik kasbining tugashiga emas, aksincha, uning matbaachilik bilan integratsiyalashuviga olib keldi. Litografik usulda tayyorlangan asarlar qo'lyozmalarga nisbatan saqlanish muddati va chidamliligi bilan ham ajralib turardi.

Toshbosma kitoblar qo'lyozmalarga qaraganda bir necha barobar arzon va ko'p nusxada tayyorlangani uchun ommaviy kitobxonlik madaniyatini shakllantirdi. Nashr

etilgan asarlar odatda 300 tadan 2000 nusxagacha bo'lib, bu davr uchun katta ko'rsatkich hisoblangan.

Toshbosma nashriyotlari va markazlar

Toshkentda G'ulom Hasan Orifjonov, Oporin va Kamarov kabi xususiy bosmaxonalarning tashkil etilishi kitob savdosini tijorat darajasiga ko'tardi. XX asr boshida Toshkentdagi toshbosma nashriyotlar soni bir necha o'ntaga yetib, mintaqada yetakchi o'ringa chiqdi. Toshbosma texnologiyasining joriy etilishi natijasida xususiy bosmaxonalarga ega mahalliy noshirlar hamda kitob savdosi bilan shug'ullanuvchi tadbirkorlar qatlami shakllandi. Nashriyotlar nafaqat mahalliy muhrkan va mirzolarni, balki chetdan kelgan usta matbaachilarni ham ishga jalb qilgan.

Xorazmda Muhammad Rahimxon II (Feruz) saroyida tashkil etilgan bosmaxona faqat davlat hujjatlarini emas, balki badiiy va tarixiy asarlarni ham chop etgan. Xiva matbaasida Otajon Abdalov Alisher Navoiyning "Xamsa" asarini toshbosma usulida to'liq nashrga tayyorlagan birinchi shaxs sifatida tilga olinadi. Xudoybergan Muhrkan Xiva toshbosmasida nafaqat xattot, balki o'ymakor-rassom sifatida ham samarali ijod qilgan.

Samarqandda Mahmudxo'ja Behbudiy "Nashriyoti Behbudiy" litografiyasini tashkil etib, darsliklar va xaritalar chop etdi. Namanganning Toraqo'rg'onida Ishoqxon Ibrat "Matbaai Ibratiyya" nomli toshbosma bosmaxonasini yo'lga qo'ydi. Toshkent va Samarqand toshbosmalarida o'zbek va fors tillaridan tashqari, tatar hamda arab tillaridagi kitoblar ham chop etilgan. Qozon litografiyasida chop etilgan turkiy kitoblar esa Turkiston kitob bozoriga va toshbosmachilik uslubiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

Toshbosmada nashr etilgan asarlar

1. Mumtoz adabiyot namunalari

Toshbosma orqali Sharq mumtoz adabiyotining deyarli barcha yirik vakillari asarlari kitobxonlar ommasiga yetib bordi. Alisher Navoiyning "G'aroyib us-sig'ar", "Navodir ush-shabab" kabi devonlari Toshkent toshbosmalarida ommaviy ravishda chop etildi, "Xamsa" esa Xivada nashrga tayyorlandi. Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" va she'riy devonlari, Fuzuliy, Hofiz Sheroziy va Sa'diy Sheroziy devonlari ham litografik usulda bosilib, adabiy muhit faolligini oshirdi. Mashrab, Huvaydo va Nodira kabi shoirlar devonlarining chop etilishi tasavvufiy adabiyotning ommaviyligini ta'minladi.

2. Xalq dostonlari va qissalari

Toshbosmada "Tohir va Zuhra", "Layli va Majnun", "Farhod va Shirin" kabi xalq dostonlarining ommabop variantlari bosib chiqarildi. "Go'ro'g'li" va "Alpomish" dostonlari XX asr boshida toshbosma majmualarda paydo bo'la boshladi. Bunday nashrlar xalq baxshilari repertuarini boyitish va doimiy saqlab qolish manbasi bo'lib xizmat qildi, shuningdek xalq orasida "qissaxonlik" va "kitobxonlik" kechalarining rivojlanishiga kuchli turtki berdi.

3. Diniy va diniy-ta’limiy asarlar

XIX asr oxiriga kelib toshbosmada diniy darsliklar – “Qisasi Rabg’uziy”, “Chor kitob” va “Sabot ul-ojizin” kabi asarlar eng ko’p nusxada bosildi. Sufi Olloyorning “Sabot ul-ojizin” asari bir necha o’n marotaba qayta nashr qilinib, madrasalarda asosiy qo’llanma bo’lgan. Qur’oni Karimning to’liq matnlari va tafsirlari yuksak xattotlik mahorati bilan toshga tushirilib, sifatli chop etilgan. Imom Buxoriyning “Sahihi Buxoriy”, Imom Termiziyning hadis to’plamlari, Imom G’azzoliyning asarlari hamda Ahmad Yassaviyning “Devoni hikmat”i toshbosmada tarqaldi. Fiqh bo’yicha “Muxtasar ul-viqoya” va uning sharhlari, Buxoro va Qo’qon madrasalari talabalari uchun mantiq, kalom va arab tili grammatikasiga oid darsliklar asosiy o’quv quroli vazifasini o’tadi.

4. Tarixiy asarlar

Abulg’oziy Bahodirxonning “Shajarayi turk” va “Shajarayi tarakima” asarlari toshbosmada nashr etilib, tarixiy shuur o’sishiga xizmat qildi. Bayoniyning “Xorazm tarixi” hamda “Shajarayi Xorazmshohiy” asarlari litografik usulda saqlangan va ko’paytirilgan. Muhammad Solihning “Tarixi jadidayi Toshkand” kabi mahalliy tarixga oid manbalari, Mirzo Olim Mushrifning Qo’qon xonligi tarixiga bag’ishlangan “Tarixi Xudoyorxon” asari ham toshbosmada bosildi. Xiva toshbosmalarida mumtoz adabiyot namunalari bilan birga Xorazm saroy tarixchilarining rasmiy xronikalari va davlat hujjatlari saqlab qolingan. Shuningdek, Ahmad Donishning ma’rifiy-falsafiy qarashlari aks etgan qo’lyozmalari toshbosma orqali ziyolilar orasida tarqala boshladi.

5. Ilmiy, tibbiy va ma’lumotnoma nashrlari

Mirzo Ulug’bekning “Ziji jadidi Ko’ragoniy” astronomik jadvallari toshbosmada qayta tiklanib, mutaxassislar e’tiboriga havola etildi. Ibn Sino va boshqa tabiblarning “Tibbiyoti Nabaviy” hamda tabobat risolalari chop etildi, “Tibbiyoti kalon” va sanitariya-gigiyena qoidalariga bag’ishlangan dastlabki xalqchil risola va varaqalar ham bosildi. Toshbosmada diniy taqvimlar, Ramazon oyi jadvallari va vaqtni aniqlashga oid jadvallar, maktablar uchun geografik va astronomik atamalar aks etgan o’quv xaritalari tayyorlandi. Shuningdek, ruscha-o’zbekcha va forscha-turkiy lug’atlar nashr qilindi, ba’zi yevropa va rus sharqshunoslarining izlanishlari tarjima shaklida e’lon qilindi.

6. Jadid maktablari uchun darsliklar va jadid adabiyoti

Toshbosma matbaachiligi ma’rifatparvarlik va keyinchalik jadidchilik harakatining moddiy-texnik bazasiga aylandi. Jadidlar “Usuli jadid” maktablari uchun birinchi darslik va o’quv qo’llanmalarini toshbosmada nashr etdilar. Munavvarqori Abdurashidxonovning “Adibi avval” va “Adibi soniy” darsliklari Toshkent toshbosmalarida minglab nusxada bosildi. Abdulla Avloniyning “Birinchi muallim”, “Ikkinchi muallim” va “Turkiy Guliston yohud axloq” asarlari, Saidrasul

Saidazizovning “Ustozi avval” darsligi litografik usulda chop etilib, XX asr boshlarida eng ko’p bosilgan kitoblar qatoridan joy oldi.

Mahmudxo’ja Behbudiyning “Padarkush” dramasi 1913-yilda toshbosmada alohida kitob holida nashr etilib, teatr truppalariga tarqatildi. Ishoqxon Ibratning “Olti tilli lug’at” (Lug’ati sitta-alsina) asari mukammal sahifalangan holda, “Tarixi Farg’ona” asari esa uning o’z toshbosmasida chop etildi. Hamza Hakimzoda Niyoziyning “Yengil adabiyot” va “O’qish kitobi” kabi ilk majmualari toshbosma usulida tarqatildi. Fitratning “Munozara” va “Hind sayyohi bayonoti” asarlari toshbosmada chop etilib, Turkistonda ma’rifatparvarlik g’oyalarini yoydi.

Cho’lpon, Fitrat va Botan kabi milliy ziyolilarning ilk ijodiy mashqlari toshbosma bayozlar va to’plamlarda e’lon qilindi. Toshbosma teatr ssenariylari va dramalar dastlabki havaskorlik truppalari uchun asosiy material bo’ldi, XX asr boshida esa xotin-qizlar ma’rifatiga oid dastlabki risola va maqolalar ham shu usulda bosildi.

Nashrlarning tashqi ko’rinishi va tuzilishi

Toshbosma asarlarning bosh varaqlarida naqqoshlar tomonidan ishlangan murakkab islimiy va girih naqshlar qo’llanilgan. Sahifa osti va sarlavhalarda qizil va qora siyoh kombinatsiyasidan foydalanish an’anasi bo’lgan. Hoshiyalarda ko’pincha lug’at izohlari, mufassal sharhlar va xattotning asar haqidagi shaxsiy mulohazalari joylashtirilgan. Litografik kitoblarda kustoda usulidan keng foydalanilgan. Muqovalar uchun charm, karton va maxsus matolar ishlatilib, ularga bosma muhrlar urilgan.

Kitob oxiridagi “Xotima” qismida muallif, xattot, bosmachi va nashr yili haqidagi ma’lumotlar berilgan. Bugungi kunda aynan shu qism orqali kitobning aniq sanasi, xattoti va qaysi matbaada chop etilgani ilmiy jihatdan aniqlanadi. Toshbosma nashrlarida matn xatolarini tuzatuvchi “musahhih” lavozimi ham paydo bo’ldi. Kitoblarning narxi qog’oz sifatiga, xattotning mashhurligiga va muqovasiga qarab belgilangan.

Kitob savdosi, tarqalishi va tsenzura

Litografiya usulidagi kitoblar savdosi uchun Toshkent, Samarqand va Qo’qon shaharlarida maxsus kitob rastalari va rastaxonalar shakllandi. Toshbosma kitoblar savdosi Turkistonni Buxoro, Xiva va Tatariston matbaa markazlari bilan bog’ladi. Buxoro amirligi va Qo’qon xonligi hududlaridagi ma’rifatparvarlar ham Toshkent hamda Xivada chop etilgan kitoblardan foydalandilar. O’sha davr ziyolilari shaxsiy kutubxonalarida qo’lyozmalar bilan bir qatorda toshbosma kitoblar to’plashni sharaf deb bilishgan.

Toshbosma texnikasidan e’lonlar, varaqalar va kichik hajmli jurnallarni bosishda ham foydalanilib, bu jadid matbuoti shakllanishiga xizmat qildi. Toshbosma nashrlarida shariat hukmlari, vaqf hujjatlari va davlat farmonlari ham rasmiy tusda ko’paytirildi.

Rossiya imperiyasining tsenzura qo'mitasi toshbosma kitoblar mazmunini nazorat qilib, ko'plab asarlarni taqiqlashga hissa qo'shdi. Shunga qaramay, toshbosmachi-noshirlar yashirin va ramziy ma'noga ega ma'rifiy asarlarni chop etishda davom etishdi.

Xulosa

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida toshbosma Turkistonda xattotlik san'atidan zamonaviy poligrafiyaga o'tishdagi ko'prik vazifasini o'tadi. Uning yordamida mumtoz adabiyot, diniy-ta'limiy asarlar, tarixiy manbalar, ilmiy risolalar va jadid darsliklari keng ommaga yetkazildi, kitob savdosi va noshirlik tadbirkorligi shakllandi. Toshbosma nashrlari nafaqat o'sha davr ma'rifatparvarlik va jadidchilik harakatining asosiy quroli, balki bugungi kunda ham matnshunoslik, kitobshunoslik va tarixiy tadqiqotlar uchun qimmatli manba bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida toshbosmada nashr etilgan asarlar [Ma'lumotlar to'plami, PDF fayl]. – Muallif tomonidan taqdim etilgan manba.

2. Boboxonov A. O'zbek matbaasi tarixidan. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1979.

3. Ernazarov T. Turkistonda vaqtli matbuot. – Toshkent: O'zbekiston SSR Davlat nashriyoti, 1959.

4. Hakimov M. Alisher Navoiy asarlarini ko'chirgan xattotlar. – Toshkent: Fan, 1991.

5. Mahmudova R. Toshbosma asarlar va ularning o'zbek adabiyoti tarixidagi ahamiyati: Nomz. diss. – Toshkent, 1979.

6. Mirzorakhimov A. Stages of development of lithography book printing processes // Society and Innovations. – 2022.

7. Abdurasulov A. The Emergence, Formation, and Spread of Printing Throughout Turkistan // Society and Innovations. – 2025.

8. Rahimjonova I. N. Turkistonda matbaachilikning vujudga kelishi // inlibrary.uz. URL: https://inlibrary.uz/index.php/mead/article/view/116313

9. Lithography iii. In Central Asia (1881–1918) // Encyclopaedia Iranica Online. URL: https://www.iranicaonline.org/articles/lithography-iii-in-central-asia/

10. Publication History of the Diwans of Alisher Navoi in Lithographs // ijssrr.com. URL: https://ijssrr.com/journal/article/view/888